

Mirosław Mika

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
30-387 Kraków, ul. Gronostajowa 7
miroslaw.mika@uj.edu.pl

TURYSTYKA ZRÓWNOWAŻONA – PYTANIA O NAUKOWĄ UŻYTECZNOŚĆ KONCEPCJI

Zarys treści: Celem artykułu jest przedstawienie, w świetle stanu badań, najpoważniejszych zastrzeżeń formułowanych wobec koncepcji zrównoważonego rozwoju turystyki, a także ograniczeń wdrażania jej założeń w praktyce. Wskazano m.in. na niejednoznaczność interpretacji pojęcia „zrównoważenie” i wynikające z tego konsekwencje metodologiczne w studiach nad turystyką, problem pomiaru oraz oceny stopnia „zrównoważenia” zjawisk i procesów w turystyce, a także na społeczny sprzeciw wobec propozycji samoograniczania konsumpcji turystycznej oraz sytuację niestabilności warunków klimatycznych i gospodarczo-politycznych, uniemożliwiających implementację zasad zrównoważonego rozwoju na obszarach recepcji turystycznej. W konkluzji rozważań wysunięto tezę o potrzebie dookreślenia nowego paradygmatu turystyki zrównoważonej, nieodwołującego się wprost do imperatywu zgodnego (harmonijnego) łączenia wielu celów rozwoju turystyki i wartości.

Słowa kluczowe: turystyka zrównoważona, koncepcja badawcza, metodologia badań w turystyce.

1. WPROWADZENIE

Pytanie o to, jak właściwie kształtować relacje pomiędzy aktywnością turystyczną a środowiskiem przyrodniczym i społecznym obszarów recepcyjnych, stanowi od lat nierozstrzygnięte wyzwanie intelektualne i badawcze¹. Od ponad dwóch dekad dyskusja naukowa wokół relacji pomiędzy wartościami przyrodniczymi, kulturowymi, społecznymi i ekonomicznymi w rozwoju turystyki jest prowadzona na kanwie założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju (BUTLER 1999, DURYDIWKA, KOWALCZYK, KULCZYK 2010, GÖSSLING, HALL, WEAVER 2009, HUNTER, GREEN 1995, HUNTER 1997, 2002, IWICKI 1998, JĘDRZEJCZYK 1995, 2000, KIDOŃ 2002, LIU 2003, MIKA 2014, NIEZGODA 2006, PANFILUK 2011, SAARINEN 2006, SHARPLEY 2000, 2002a, STABLER 1997, WEAVER 2006, 2009). Podstawową przesłanką, która zdecydowała o włączeniu zagadnień związanych z ruchem turystycznym do ogólnoswiatowej debaty nad poszukiwaniem mechanizmów kształtowania ładu w rozwoju społeczno-gospodarczym były obserwowane w drugiej połowie XX w. przeobrażenia zachodzące w środowisku przyrodniczym na skutek prowadzonych na dużą skalę inwestycji turystycznych w różnych regionach świata. Przy-

rodnicze, a następnie także społeczne konsekwencje dynamicznie wzrastającej aktywności turystycznej stały się impulsem, który skłonił niektórych badaczy do sformułowania problematyki granic wzrostu w turystyce. Do dziś owo zagadnienie i wynikający z niego sposób rozumowania wyznacza główny nurt dyskusji na temat relacji celów rozwoju turystyki do wskazanych wyżej wartości.

Wyrosła na gruncie koncepcji granic wzrostu idea turystyki zrównoważonej została entuzjastycznie przyjęta przez część środowiska naukowego jako potencjalne rozwiązanie dylematu polegającego na konieczności łączenia różnych celów rozwoju oraz nierzadko przeciwstawnych i niedających się pogodzić przejawów aktywności turystycznej zarówno w kontekście szeroko rozumianych relacji człowiek-środowisko, jak i oczekiwanych społecznych oraz ekonomicznych funkcji turystyki na obszarach recepcyjnych. W odwołaniu do kluczowej w teorii zrównoważonego rozwoju idei zgodnego łączenia ładów – przyrodniczego, społecznego i ekonomicznego w rozwoju społeczno-gospodarczym, utrwalił się w koncepcji turystyki zrównoważonej holistyczny sposób ujmowania zjawisk

turystycznych. Z kolei społeczne poparcie dla idei ochrony przyrody i dziedzictwa kulturowego oraz tworzenia społecznościom lokalnym równych warunków dostępu do korzyści płynących z rozwoju turystyki „wprowadziły” koncepcję turystyki zrównoważonej w nurt myślenia normatywnego. Na polu naukowym interpretacja zrównoważenia jako harmonijnego rozwoju przyjęła cechy paradygmatu określającego sposób myślenia o ruchu turystycznym i funkcjonowaniu wszystkich kategorii obszarów recepcji turystycznej.

Wieloletnia i rozbudowana dyskusja naukowa wokół definicji turystyki zrównoważonej doprowadziła jedynie do uzgodnienia jej podstawowych założeń i ogólnikowego sposobu interpretacji (HUNTER 2002, LANE 2009, SHARPLEY 2000, 2002a). Pomimo niedookreślenia istoty i celów zrównoważenia w turystyce koncepcję turystyki zrównoważonej przyjęto jako podstawę teoretyczną oraz płaszczyznę interpretacyjną badań w turystyce, a także jako wyznacznik w działalności planistycznej i zarządzaniu rozwojem turystyki w różnych skalach przestrzennych (KOWALCZYK, red. 2010).

Podjęmowane próby zastosowania w praktyce idei turystyki zrównoważonej od lat 90. XX w., m.in. w licznych programach finansowanych ze środków instytucji międzynarodowych, ukazały jednak wysokie niedopasowanie jej założeń koncepcyjnych do realiów rozwoju turystyki oraz cech rozwoju społeczno-gospodarczego. Niemożność pogodzenia teorii z praktyką, o czym dobitnie przekonuje niewielka liczba wdrożonych tzw. zrównoważonych projektów rozwojowych w turystyce, prowadzi do pytania o przyczynę takiego stanu rzeczy. Zmusza także do krytycznej refleksji nad naukową użytecznością koncepcji turystyki zrównoważonej w ogóle.

Celem artykułu jest przedstawienie w świetle dotychczasowego stanu badań wybranych, niemniej najbardziej istotnych, metodologicznych dylematów narosłych wokół pojęcia turystyki zrównoważonej oraz praktycznych ograniczeń wdrażania założeń tejże koncepcji w życiu społecznym i gospodarczym.

2. GŁÓWNE ZASTRZEŻENIA

Dyskusję krytyczną wokół podjętego zagadnienia winno poprzedzić wskazanie istotnego rozróżnienia pomiędzy ideą turystyki zrównoważonej a postrzeganiem turystyki jako czynnika zrównoważenia w rozwoju społeczno-ekonomicznym. Obie koncepcje, pozornie bliskie w swej treści, stanowią jednak odrębne kwestie problemowe, wymagające indywidualnych rozwiązań na płaszczyźnie teoretyczno-metodologicz-

nej. Czym innym jest bowiem poszukiwanie sposobów zrównoważenia w szeroko rozumianej turystyce, z punktu widzenia form ruchu turystycznego, działalności transportu, obiektów i urządzeń turystycznych oraz funkcjonowania różnych kategorii obszarów recepcyjnych, poczynając od objętych wysokim reżimem ochronnym obszarów przyrodniczo cennych po wielofunkcyjne ośrodki miejskie. Czym innym zaś, instrumentalne wykorzystywanie aktywności turystycznej i towarzyszących jej efektów ekonomicznych do implementacji zasad zrównoważenia w rozwoju lokalnym (rozwoju społeczno-gospodarczym). Z oczywistych względów nie sposób w tym miejscu omówić obie kwestie. Zawężając dyskusję do dylematów narosłych wokół istoty i celów zrównoważenia w turystyce, należy jedynie podkreślić fakt, że trudno obecnie powiązać koncepcję turystyki zrównoważonej z rozwojem społeczno-gospodarczym w sytuacji osłabienia wiary w jego uniwersalny wzorzec, a także z jego interpretacjami podkreślającymi nieliniowość procesów rozwojowych oraz wielość i odmienność wartości, do których się odwołuje (CHOJNICKI 2008, DOMAŃSKI 2004).

Naukową wartość koncepcji zrównoważonego (harmonijnego) rozwoju turystyki kwestionowano od początku dyskusji nad jej założeniami. Wiele argumentów krytycznych wysuwano m.in. ze środowiska geografów zajmujących się turystyką (BUTLER 2005, SHARPLEY 2002a). Pole naukowej kontestacji zrównoważenia w turystyce wyznaczała dyskusja i zastrzeżenia wysuwane odnośnie do podstaw ideowych tejże koncepcji, niejednoznaczności w interpretacji pojęcia „zrównoważenie”, trudności z operacyjnym rozwinięciem jej założeń teoretycznych w procesie badawczym, narzędzi analitycznych służących ocenie implementacji zasad zrównoważenia w turystyce, a także, wysuwanych przez propagatorów zrównoważenia, propozycji regulacji w sferze konsumpcji turystycznej i funkcjonowaniu przedsiębiorstw turystycznych (BUTLER 2005, CERON, DUBOIS 2003, GÖSSLING, HALL, WEAVER 2009, GÖSSLING, SCOTT, HALL 2013, SAARINEN 2006, SHARPLEY 2002a, b, WEAVER 2009). Poważne wątpliwości budzą także założenia polityki instytucji międzynarodowych, propagujące implementację zasad tzw. zielonego wzrostu w turystyce, szczególnie w kontekście zachodzących zmian w globalnym systemie klimatycznym, które istotnie komplikują sytuację rozwojową wielu miejsc i miejscowości turystycznych na świecie (PEETERS, GÖSSLING, LANE 2009, UNEP 2011). Nie bez znaczenia jest także kwestia ideologicznego zakorzenienia koncepcji turystyki zrównoważonej w kulturze Zachodu oraz wynikający z tego faktu problem jej adekwatności wobec innych wzorców społeczno-kulturowych.

3. PROBLEM INTERPRETACJI ZRÓWNOWAŻENIA

W przypadku koncepcji opartych na założeniach zrównoważonego rozwoju podstawowy problem metodologiczny tkwi w niejednoznacznej interpretacji anglojęzycznego terminu *sustainability*. W języku polskim pojawiły się jego różne interpretacje akcentujące odmienne aspekty relacji: środowisko przyrodnicze – gospodarka – społeczeństwo. Sens zrównoważenia jest pojmowany odmiennie w różnych dyscyplinach naukowych. Przykładowo, w odniesieniu do systemów biologicznych zrównoważenie określa zdolność do utrzymywania ich różnorodności i procesów życiowych w czasie. Z punktu widzenia systemów terytorialnych (przestrzeni geograficznej) oznacza zachowanie prawidłowych relacji pomiędzy podsystemami: przyrodniczym, gospodarczym i społecznym, które warunkują realizację społecznie pożądanych funkcji w rozwoju, przy założeniu, że dzieje się to w granicach akceptowalnych zmian. W analizach z zakresu gospodarki przestrzennej i głównego nurtu ekonomii wskazuje się na podtrzymywanie czynników wzrostu, natomiast w ujęciu ekonomii ekologicznej chodzi o podtrzymanie dostępu następnych pokoleń do wartości środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego oraz dążenie do sprawiedliwości między- i wewnątrzpokoleniowej w dostępie do dóbr (BORYS 2011, DOMAŃSKI 2005, 2007, POSKROBKO, red. 2011, ROGALL 2010). Każda z dyscyplin zajmujących się zagadnieniem zrównoważonego rozwoju wypracowała zestaw pojęć będących operacyjną interpretacją *sustainability*, co w rezultacie doprowadziło do zaistnienia w literaturze naukowej sytuacji zamętu terminologicznego (MIKA 2014).

4. DYCHOTOMIA „ZRÓWNOWAŻONYCH” WARTOŚCI W ROZWOJU TURYSTYKI

Wielo- i interdyscyplinarne podejście do zrównoważenia w turystyce ujawniły wyraźną dychotomię w formułowaniu jego celów w zależności od reprezentowanego punktu widzenia na kwestie rozwojowe oraz wartości (BUTLER 2005). W przyrodniczym i humanistycznym ujęciu zakłada się, że nadrzędnym celem zrównoważenia jest zachowanie warunków rozwoju turystyki na obszarach recepcyjnych, w tym walorów turystycznych oraz tzw. otoczenia społeczno-gospodarczego turystyki. Nieco inaczej są postrzegane owe cele z perspektywy ekonomicznej, gdzie akcentuje się trwałość (ciągłość) rozwoju tury-

styki w kontekście stabilności funkcjonowania podmiotów branży turystycznej oraz szeroko rozumianych atrakcji turystycznych, co z kolei umożliwi realizację oczekiwanych funkcji turystyki w odniesieniu do społeczności lokalnych. W praktyce oznacza to wykładnię dwóch przeciwstawnych i wykluczających się wizji, bowiem z punktu widzenia podmiotów sektora turystyki (ryнку turystycznego) wymóg zachowania równowagi pomiędzy systemami: przyrodniczym, społecznym i ekonomicznym, stanowi *de facto* barierę jego funkcjonowania (SHARPLEY 2002a, b). Tak więc, płynąca z różnych interpretacji zrównoważenia dwudzielność celów w rozwoju turystyki narzuca w procesie badawczym konieczność wyboru jednej z dwóch perspektyw bądź strategii badawczych, z których jedna najogólniej zmierza do oceny wrażliwości oraz ochrony cech środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego przed wpływem niekorzystnych zjawisk turystycznych, druga natomiast kieruje się w stronę optymalnego wykorzystania istniejących zasobów w rozwoju turystyki w celu osiągnięcia poprawy poziomu i jakości życia jednostek oraz grup społecznych.

5. PYTANIE O TREŚĆ I MIARY ZRÓWNOWAŻENIA W TURYSTYCE

Złożone warunki i cechy rozwoju społeczno-ekonomicznego powodują, że jednym z najpoważniejszych dylematów metodologicznych jest określenie działań i procesów, które można uważać za „zrównoważone”, a także dokonanie ich pomiaru i oceny. O ile w wymiarze relacji turystyka–środowisko przyrodnicze tego rodzaju trudność przyjęło się rozwiązywać w odwołaniu do koncepcji granic akceptowalnych zmian (*limits of acceptable change*), o tyle w przypadku relacji społecznych i ekonomicznych próby oceny stopnia zrównoważenia określonych form aktywności w turystyce trafiają na niemożliwą do przebycia barierę, co z kolei sprawia, że łatwo popadają w pułapkę relatywizmu i ideologizacji.

W praktyce szczegółowe pytania o to, co jest a co nie jest równoważeniem w konkretnych warunkach i procesach, są stawiane najczęściej przy okazji konstruowania miejscowych planów i programów rozwoju turystyki. O tym, że pozostawia się je bez ostatecznego rozstrzygnięcia można przekonać się analizując proponowane w różnych dokumentach strategicznych tzw. mierniki zrównoważenia, które bądź to są niejasne i trudne do pomiaru lub zupełnie niemierzalne, bądź też nacechowane trywialnością ze względu na wysoce uproszczoną strukturę (MANNING 1999, ONZ 2007, UNWTO 2004, PAWLUSIŃSKI, MIKA,

FARACIK 2008, SCHIANETZ, KAVANAGH 2008). Niemożliwy do rozwiązania dylemat zgodnego (harmonijnego) łączenia różnych celów rozwoju turystyki powoduje, że główny akcent oceny przenosi się w stronę ochrony zasobów przestrzeni geograficznej, co sprawia, że proponowane miary zrównoważenia, odwołując się do koncepcji granic wzrostu, tworzą w istocie „narzędzie” kontroli rozwoju turystyki mające wskazywać, w jakim stopniu ruch i inwestycje turystyczne zakłócają lokalną sferę przyrodniczą, społeczną i ekonomiczną. Nawet przy tak zawężonym podejściu pojawia się poważny problem wyboru właściwego zestawu wskaźników oraz oceny i interpretacji wyników.

6. SPRZECIW WOBEC REGULACJI

Pytania o cel oraz praktyczne środki osiągnięcia zrównoważenia odnoszą się bezpośrednio do sfery popytu turystycznego oraz działalności obiektów turystycznych i transportu (DICKINSON i in. 2013, GÖSSLING i in. 2012, HALL 2010). Jedną z naczelnych zasad zrównoważenia jest ograniczenie konsumpcji materialnych dóbr i usług do poziomu, który byłby akceptowalny z ekologicznego punktu widzenia (WHEELER 1993). Od przełomu lat 80. i 90. XX w. w licznych publikacjach akcentowano więc potrzebę zmiany modelu uprawiania i organizacji turystyki. Początkowo troska o zachowanie dostępu następnym pokoleniom do wartości przyrodniczych przejawiała się propagowaniem koncepcji tzw. alternatywnego rozwoju turystyki (np. ekoturystyki), by z czasem przerodzić się w propozycje wdrożenia i rozpowszechnienia regulacji w sferze aktywności społecznej oraz funkcjonowania biznesu turystycznego, bądź to w drodze ich dobrowolnego przyjęcia, bądź też przy zastosowaniu instytucjonalnych procedur kontrolnych. Przesłanek ku tak sformułowanym propozycjom dostarczała m.in. obserwowana w krajach postindustrialnych (i nie tylko) narastająca społeczna wrażliwość na sprawy szeroko rozumianej ochrony środowiska przyrodniczego.

Rzeczywistość rynku turystycznego pokazała jednak, że zachodzące w minionych dwóch dekadach zmiany w zachowaniach popytowych wśród potencjalnych turystów, zmierzające w kierunku indywidualizmu i świadomej konsumpcji, nie doprowadziły do wzrostu społecznego zainteresowania uczestnictwem w alternatywnych (ekologicznych) formach podróżowania. Co więcej, w świetle wyników badań empirycznych okazało się, że turystyczne wykorzystanie czasu wolnego jest tym aspektem życia społecznego, w którym propozycje samoograniczania w stopniu zaspokajania własnych potrzeb zupełnie nie korespondują,

a wręcz są w głębokim konflikcie z interesem jednostek i grup (GÖSSLING, SCOTT, HALL 2013, WEAVER 2006, 2009). Konflikt wartości, polegający na tym, że osiągnięcie celów ekologicznych poprzez rozwój tzw. zrównoważonych form ruchu turystycznego obniża wartość celów realizowanych przez większość turystów, podkreśla wyraźny rozdźwięk pomiędzy ideą zrównoważenia a naturą konsumpcji turystycznej. Społeczna dezaprobatą wobec propozycji regulacji, które zgodnie z zasadami zrównoważenia miałyby wyznaczać normy zachowań oraz granice konsumpcji turystycznej, płynie z przekonania, że podróżowanie nie jest przywilejem, a fundamentalnym prawem jednostki.

Większość badanych konsumentów w krajach wysokorozwiniętych gospodarczo nie chce strukturalnych zmian na rzecz zrównoważenia w turystyce (COHEN, HIGHAM 2011, HARES, DICKINSON, WILKES 2010, MCKERCHER i in. 2010). Za społeczną akceptacją idei ochrony środowiska i – najczęściej – mgliście pojmowanego zrównoważonego rozwoju, nie idzie wola osobistego poświęcenia i rezygnacji ze swobody decyzyjnej w trakcie wyjazdów turystycznych (WEAVER 2009). Uczestnictwo w turystyce stwarza bowiem jednostkom okazję do oderwania się od różnych przejawów kontroli społecznej i regulacji obecnych w życiu codziennym i zawodowym. Osiągnięcie efektu dobrowolnego ograniczenia w zaspokajaniu potrzeb turystycznych wymagałoby głębokiej zmiany behawioralnej w wymiarze społecznym, co w warunkach „kultury” konsumpcjonizmu nie jest możliwe (BARR i in. 2010, COHEN, HIGHAM, CAVALIERE 2011, HIGHAM, COHEN 2011, GÖSSLING 2009, MILLER i in. 2010). Co więcej, propagowanie takich postaw i rozwiązań jest uważane za błędne i niepotrzebne (GÖSSLING, SCOTT, HALL 2013). Instytucjonalna regulacja jest bowiem sprzeczna ze społecznym oczekiwaniem wobec funkcji uczestnictwa jednostki w turystyce. Skoro więc nie można oczekiwać zmiany postaw w kierunku zrównoważenia w społeczeństwach, które weszły w fazę postindustrialną w XX w., to usankcjonowanie zrównoważenia jako imperatywu w sferze zachowań turystycznych tym bardziej wydaje się nieosiągalne w sytuacji, kiedy procesy modernizacyjne jeszcze się dopełniają (np. w krajach Europy Środkowej i Wschodniej). Wciąż otwarte pozostaje też pytanie o to, jak koncepcja zrównoważenia zostanie przyjęta w społeczeństwach zbudowanych na odmiennych od kultury Zachodu systemach wartości, szczególnie w krajach azjatyckich, których ranga na światowym rynku turystycznym systematycznie wzrasta.

Dysonans pomiędzy deklarowanymi wartościami a faktycznymi postawami i zachowaniami jednostek należy przyjąć jako immanentną cechę konsumpcji turystycznej, która stanowi najpoważniejszą barierę, podważającą zasadność i celowość implementacji zasad

harmonijnego rozwoju w turystyce, w holistycznym podejściu do kwestii zrównoważenia. Wydaje się, że podporządkowanie aktywności turystycznej sferze regulacyjnej może zostać społecznie przyjęte jedynie w wąskim zakresie i to w sytuacjach szczególnych, np. w warunkach obszarów prawnie chronionych.

Dobrowolnego poddania się funkcjonalnej regulacji odmawiają także podmioty branży turystycznej (BRAMWELL, LANE 2013, BUCKLEY 2012, *Tourism. Investing in...* 2011). Argumenty sprzeciwu wynikają głównie z faktu, że rynek turystyczny działający w warunkach konkurencji i tak już podlega procesom regulacyjnym, a nadmierny rozrost procedur kontrolnych obniżyłby konkurencyjność przedsiębiorstw turystycznych. W branży turystycznej dominują krótkookresowe plany działania, nastawione na maksymalizację dochodów w krótkich cyklach koniunkturalnych (sezonowych, rocznych). Za najlepszy mechanizm kształtujący zachowania podmiotów biznesowych w warunkach niepewności ze strony popytu turystycznego uważa się reguły samoorganizacji rynku. Regulacje w branży turystycznej są niemożliwe do wprowadzenia także z powodu znacznego zaangażowania w tym sektorze dużych, ponadnarodowych przedsiębiorstw, których mechanizmy funkcjonowania wyznacza ustalony ład korporacyjny. Ostrożność i dystans podmiotów branży turystycznej wobec dobrowolnego bądź instytucjonalnego narzucenia regulacji ma swoje uzasadnienie także w złych doświadczeniach rozwoju ekoturystyki (ROSS, WALL 1999), która w wielu wypadkach stała się „pułapką” dla rozwoju z punktu widzenia inwestorów turystycznych i władz lokalnych w krajach rozwijających się.

Pomimo faktycznej niechęci wobec strukturalnego równoważenia obserwuje się, medialnie nagłaśniane, wdrażanie tzw. zrównoważonych praktyk biznesowych przez niektóre podmioty z branży turystycznej i sektorów z nią powiązanych. Przybierają one najczęściej formę uczestnictwa przedsiębiorstw w programach partnerskich czy poddawania się procedurom ekologicznej certyfikacji usług przez obiekty bazy noclegowej lub przewoźników lotniczych. Implementacja owych „ekologicznych” rozwiązań jest zazwyczaj jedynie etykietowaniem działań zmierzających do kształtowania pozytywnego wizerunku rynkowego tych podmiotów, próbą budowania *public relations* bądź też dyktowana zamiarem przyciągnięcia określonej grupy klientów (FILIMONAU i in. 2011, GÖSSLING 2009, WEAVER 2009). W rzeczywistości tego typu działania nie tworzą nowych zasad funkcjonowania podmiotów biznesowych w kierunku oczekiwanego zrównoważenia i nie wpływają na redukcję ich negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze czy społeczne.

7. ZRÓWNOWAŻENIE A CZYNNIKI WZROSTU W ROZWOJU LOKALNYM

Postulaty dążenia do harmonii w rozwoju turystyki oraz ograniczenia konsumpcji turystycznej wydają się nie do pogodzenia z polityką lokalnych władz obszarów recepcji turystycznej, których działania są ukierunkowane na wspieranie wzrostu gospodarczego i tworzenia nowych miejsc pracy (DODDS 2007, HALL 2011). Przyjęcie zasad zrównoważonego rozwoju w polityce lokalnej oraz tworzenie na ich podstawie strategii rozwoju nieuchronnie prowadzi do sytuacji konfliktu w formułowanych celach. Wszelkie bowiem działania ukierunkowane na poszukiwanie nowych i wspieranie istniejących czynników lokalnego rozwoju (wzrostu) nieuchronnie prowadzą do zmian w środowisku przyrodniczym i społecznym. Z tym faktem wiąże się także uzasadniona obawa lokalnych decydentów, że niezharmonizowane rozwiązania prawne spowodują nadmierny rozrost procedur kontrolnych w zachowaniu ludzi i podmiotów gospodarczych, które ograniczą zdolność realizacji inicjatyw warunkujących ciągłość lokalnych struktur gospodarczych, a przez to także zaspokajania potrzeb miejscowych społeczności. Przesłanek ku takiemu stanowisku przedstawicieli podmiotów władzy dostarczają radykalne postawy niektórych organizacji pozarządowych, które zawężają interpretację harmonijnego rozwoju wyłącznie do wymiaru ekologicznego (DODDS, BUTLER 2009).

Poważnym problemem wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w turystyce jest osiągnięcie społecznego porozumienia w rozwoju lokalnym (BEETON 2006, BERITELLI 2011, BUCKLEY 2012, DREDGE 2006, MILLER i in. 2010). Można tu wskazać przynajmniej dwie kwestie. Po pierwsze idea zgodnego łączenia różnych celów rozwoju turystyki jest nie do pogodzenia ze zróżnicowanymi celami działania aktorów (interesariuszy) rozwoju turystyki na poziomie lokalnym. W układach lokalnych działają społeczne grupy interesu oraz jednostki, które w różnym stopniu i zakresie są w stanie dyskutować warunki, jakie stwarza realizacja określonych celów w polityce lokalnej. Z punktu widzenia aktorów rozwoju turystyki wspólnota celów powinna w założeniu prowadzić do porozumienia w sprawach nadrzędnych dla funkcjonowania miejscowych struktur. Rzeczywistość pokazuje jednak, że partykularyzm i rozłączność interesów jednostkowych są poważnymi ograniczeniami w budowaniu optymalnych rozwiązań, stanowiących wypadkową korzyści ogółu zainteresowanych stron. Owe bariery współpracy mają zarówno naturę rynkową, wynikającą z reguł konkurencji, społeczno-kulturową, której źródłem jest niejednorodność i podziały w gru-

pie lokalnych aktorów rozwoju, a także instytucjonalną, związaną m.in. z brakiem symetrii w kooperacji między podmiotami oraz ich odmiennymi strategiami działania. Po drugie, społeczności lokalne mają w wielu wypadkach problemy ze sformułowaniem własnych priorytetów w odniesieniu do strategicznych celów rozwoju lokalnego. Postulowana w koncepcji zrównoważonego rozwoju zasada współzrządzenia (*governance*) w praktyce tworzy okoliczność sprzyjającą ścieraniu się skrajnych postaw i poglądów, reprezentowanych przez grupy lub jednostki o przeciwstawnych interesach. Sytuacja wewnętrznego konfliktu w grupie lokalnych aktorów rozwoju sprawia, że miejscowe władze nie mają pewności, jakie skutki przyniosą proponowane rozwiązania i czy są one zgodne z interesem większości. Zawsze bowiem będą one sprzeczne z celami działania części grupy lokalnych interesariuszy rozwoju.

8. ZRÓWNOWAŻENIE A NIESTABILNOŚĆ WARUNKÓW ROZWOJU TURYSTYKI

Pogłębiająca się nierównowaga w przebiegu zjawisk i procesów klimatycznych oraz niestabilność ekonomiczna i polityczna określa współczesne warunki rozwoju społeczno-gospodarczego świata. Priorytetem staje się zdolność utrzymania działających lokalnie struktur gospodarczych, warunkujących osiągnięcie korzyści na płaszczyźnie ekonomicznej i społecznej. W takich okolicznościach dyskusja na temat harmonijnego rozwoju ustępuje miejsca takim zagadnieniom, jak konkurencyjność, sprawność i elastyczność działania podmiotów gospodarczych. Sektor usług turystycznych jest szczególnie podatny na oddziaływanie negatywnych zjawisk przyrodniczych, gospodarczych i społeczno-politycznych. Kwestie związane z bezpieczeństwem podróży i gwarancją realizacji potrzeb turystycznych mają bowiem fundamentalne znaczenie dla zachowań w sferze popytu turystycznego.

W dobie obserwowanych i społecznie odczuwanych zmian klimatycznych wdrożenie w praktyce zasad zrównoważonego rozwoju stało się, w opinii części środowiska naukowego, niemożliwe (WEAVER 2009). Istnieje przekonanie, że sektor turystyczny w skali globalnej nie jest ani przygotowany, ani dostosowany do konsekwencji obserwowanych zmian klimatycznych (REDDY, WILKES 2013, SCOTT 2011, SCOTT, HALL, GÖSSLING 2012). Takie zjawiska, jak: wzrost temperatury powietrza w sezonie turystycznym, podniesienie się ciepłoty wód morskich, narastające zagrożenie ekstremalnymi zjawiskami pogodowymi czy brak gwarancji zalegania pokrywy śnieżnej, stały się czynnikami pogłębiającymi warunki niestabilności

rozwoju wielu obszarów recepcyjnych na świecie, także w tych regionach, które mają kluczowe znaczenie w globalnym systemie migracji turystycznych (AMELUNG, VINER 2006, ELSASSER, BÜRKI 2002, JONES, PHILLIPS 2011, *Climate change and tourism. Responding...* 2008, KRZESIWO 2014, PATTERSON, BASTIANONI, SIMPSON 2006, PERRY 2006, SCOTT, SIM, SIMPSON 2012, STEIGER 2012, STEIGER, MAYER 2008).

Trudna do predykcji zmienność (niestabilność) warunków pogodowych czy szerzej – klimatycznych, staje się coraz ważniejszym czynnikiem zmian w popycie turystycznym. Prognozowanie zachowań migracyjnych w turystyce masowej, szczególnie wypoczynkowej, jest przedmiotem coraz częściej podejmowanych badań i analiz na polu naukowym oraz wśród niektórych instytucji współfinansujących inwestycje turystyczne (BECKEN 2007, BUZINDE 2010b, *Climate change and tourism, Where...* 2008, DICKINSON, ROBBINS, LUMSDON 2010, GOH 2012, GÖSSLING i in. 2012, PETERS, DUBOIS 2010). Wzrost ryzyka inwestycyjnego w sektorze turystycznym oraz rosnące koszty zabiegów przystosowawczych do narastających warunków niestabilności wpłyną zapewne modyfikująco na strategię działań podmiotów biznesowych, z pominięciem kwestii strukturalnego równoważenia ich działalności (BUZINDE i in. 2010a, BRAMWELL, LANE 2009, KLINT i in. 2011).

9. CZY HARMONIJNY ROZWÓJ TURYSTYKI JEST W OGÓLE MOŻLIWY?

Wiele przesłanek wskazuje na to, że szeroko rozumiana aktywność turystyczna zarówno w odniesieniu do zachowań społecznych, jak i procesów gospodarczych stanowi szczególną sferę zjawisk, które w swej „naturze” są niespójne z duchem harmonijnego rozwoju. Owa niezgodność nie jest wyłącznie kwestią niechęci wobec poddania się regulacji prawno-instytucjonalnej. Szczegółowa analiza różnych modeli lokalnego rozwoju turystyki w wielu częściach świata utwierdza w takim przekonaniu. Sektor usług turystycznych w warunkach turystyki masowej, tzn. silnie skomercjalizowanego i zasobochłonnego modelu rozwoju turystyki, cechuje „swoista” niezdolność do kształtowania społecznie oczekiwanych i pożądaných relacji na płaszczyźnie społeczno-ekonomicznej oraz w relacji człowiek–środowisko przyrodnicze. Wpływa na to wiele czynników silnie zależnych od uwarunkowań lokalnych, w jakich przebiega rozwój turystyki.

Poza wymienionymi już ograniczeniami: społecznymi, ekonomicznymi i politycznymi, oraz wynikającymi z pogłębiającej się niestabilności koniunktury na światowym rynku turystycznym na daleki od zrównoważenia przebieg procesów rozwojowych w tury-

stycie masowej istotnie wpływają także: wysoka i stale narastająca komercjalizacja zjawisk turystycznych, znaczne zaangażowanie transnarodowych korporacji w turystyce, ścieranie się „sił” wewnętrznych i zewnętrznych w lokalnym rozwoju, a także niezdolność miejscowych struktur społecznych do włączenia się w łańcuch ekonomicznych korzyści płynących z turystyki, szczególnie w krajach rozwijających się. W niemal każdym przypadku obszaru recepcji turystycznej można wskazać odrębny zestaw przeciwności i barier, które w różnych konfiguracjach i z różnym natężeniem ograniczają bądź uniemożliwiają wdrażanie zasad harmonijnego (zrównoważonego) rozwoju. Nie wyklucza to jednak poszukiwania możliwości implementacji tychże zasad w innych modelach rozwoju turystyki, w mniejszych skalach przestrzennych i w odniesieniu do określonych kategorii ruchu turystycznego. Zachowania turystyczne oraz inwestycje podlegają przecież prawnej regulacji na przyrodniczych obszarach chronionych, objętych tzw. wysokim reżimem ochronnym, dzięki czemu osiąga się zasadę trwałości i odnawialności zasobów przestrzeni geograficznej przy realizacji ich funkcji społecznej (MATEI 2011, PTASZYCKA-JACKOWSKA 1993, ZAWILIŃSKA 2010). Potencjalnie sprzyjające warunki do wypracowania mechanizmów regulacyjnych istnieją także w niektórych miastach historycznych. Co więcej, dotychczasowe doświadczenia wskazują, że szanse realizacji mają zgodne z duchem zrównoważenia tzw. małoskalowe projekty rozwojowe, które wnoszą rozwiązania innowacyjne i są tworzone na podbudowie pogłębionego rozpoznania warunków lokalnych.

10. KU NOWEMU PARADYGMATOWI ZRÓWNOWAŻENIA W TURYSTYCE

Wobec przedstawionych w zarysie metodologicznych słabości i praktycznych ograniczeń implementacji zasad harmonijnego rozwoju w turystyce nasuwa się uzasadnione pytanie o to, w jakim stopniu i zakresie koncepcja turystyki zrównoważonej odpowiada dziś wyzwaniom stawianym nauce przez zmieniającą się rzeczywistość współczesnego świata. Wiele wskazuje na to, że koncepcja teoretyczna, oparta na podejściu holistycznym i normatywnym oraz próbach zgodnego łączenia wielu celów rozwoju turystyki z wartościami przyrodniczymi, społecznymi i ekonomicznymi, w znacznym stopniu wyczerpała już swoją siłę sprawczego oraz twórczego oddziaływania na kierunek i sposób rozwiązywania problemów badawczych w studiach nad turystyką. Zredukowanie naukowej użyteczności owej koncepcji nie oznacza jednak jej odrzucenia. Jest to raczej konsekwencja błędnego i w efekcie złudnego założenia przyjętego przez pro-

pagatorów zrównoważenia w turystyce, że ideą harmonijnego rozwoju można „objąć” wszelkie przejawy aktywności turystycznej, a przy tym dodatkowo realizować oczekiwane funkcje turystyki.

Racjonalność naukowa nakazuje weryfikować przejawy myślenia życzeniowego, które w efekcie wprowadzają dyskurs naukowy w intelektualną pułapkę. W trwającej ponad dwie dekady dyskusji na temat turystyki zrównoważonej doszło do sytuacji powielania i utrwalenia się określonych schematów w rozumowaniu, opartych na wierze w słuszność jej założeń. Dopiero pojawienie się wyników badań empirycznych oraz wymiana doświadczeń z prób wdrażania owej idei w praktyce dostarczyły rzeczowych argumentów do kontestacji takiego sposobu myślenia. Pojawiły się tym samym przesłanki ku sformułowaniu postulatu poszukiwania nowego paradygmatu w ramach koncepcji turystyki zrównoważonej, nieodwołującego się wprost do imperatywu zgodnego łączenia ładów: przyrodniczego, społecznego i ekonomicznego w rozwoju turystyki.

Różnorodność i wielość form (społecznych, organizacyjnych, przestrzennych) oraz niepowtarzalność lokalnych warunków, w jakich przebiegają procesy składające się na szeroko rozumiany rozwój turystyki, stwarzają okoliczność sprzyjającą formułowaniu innowacyjnych konceptualizacji pojęcia *sustainability* – stanowiącego ośnowę teorii zrównoważonego rozwoju. Owo anglojęzyczne *sustain* (podtrzymywać), w kontekście umożliwienia następnym pokoleniom dostępu do zasobów przestrzeni geograficznej i związanych z tym wartości, wymaga więc nowej interpretacji w badaniach nad turystyką. Rekonceptualizacja zrównoważenia w turystyce winna się w równym stopniu opierać na podkreśleniu konieczności ochrony zasobów przestrzeni, jak i ochrony wartości, przy czym należy tu dostrzegać zarówno wartości, które są w turystyce trwale „zakorzenione”, tzn. te, które stanowią podstawę realizacji potrzeb uczestników ruchu turystycznego, jak i te wartości, które wynikają z realizacji społeczno-ekonomicznych funkcji turystyki na obszarach recepcji turystycznej. Przyjęcie takiej wykładni pozwala m.in. na ujmowanie rozwoju obszaru recepcji turystycznej jako wartości samej w sobie. Propozycję nowej interpretacji *sustainability* wnosi choćby koncepcja „podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki” (MIKA 2014), w której, odwołując się do wartości, jakie towarzyszą rozwojowi turystyki, wskazuje się na czynniki oraz mechanizmy warunkujące jego podtrzymywanie. Sens zrównoważenia wyraża się tu w długookresowym utrzymywaniu procesów „życiowych” w turystyce, warunkujących stabilność lokalnych struktur społeczno-gospodarczych, co ma szczególne znaczenie w przypadku obszarów turystycznie dojrzałych, funkcjonujących w sytuacji tzw. zamknięcia w ścieżce rozwoju społeczno-gospodarczego.

Różnorodność kategorii obszarów recepcji ruchu turystycznego skłania do przeniesienia punktu ciężkości rozważań wokół zrównowżenia w turystyce na poziom lokalny i konkretne warunki, w jakich przebiega rozwój turystyki. W wymiarze przestrzenno-funkcjonalnym analiz niezbędne jest odejście od interpretacji zrównoważonego rozwoju obszarów recepcyjnych, jako ich „idealnego” stanu (w praktyce niemożliwego do określenia), na rzecz ewolucyjnego procesu zmian, który opiera się na racjonalnych przesłankach ekonomicznych i nie zmierza do z góry ustalonego celu. Z kolei w wymiarze społecznym, w odniesieniu do sposobów oraz form realizacji potrzeb turystycznych, nowa koncepcja *sustainability* winna w większym stopniu uwzględniać faktyczne postawy i zachowania jednostek oraz grup społecznych uczestniczących w turystyce. W obu wymiarach niezbędne jest przyjęcie oddolnego i ewolucyjnego podejścia do analizy zjawisk turystycznych oraz, co z naukowego punktu widzenia wydaje się szczególnie ważne, ograniczenie wartościowania kierunków i cech rozwoju turystyki opartego jedynie na przesłankach ideowych.

PRZYPIIS

¹ Na złożoność tego zagadnienia wskazuje już samo określenie „właściwie”, które może być różnie interpretowane w zależności od przyjętego sposobu wartościowania.

BIBLIOGRAFIA

- AMELUNG B., VINER D., 2006, *Mediterranean tourism. Exploring the future with the tourism climatic index*, „Journal of Sustainable Tourism”, 14(4), s. 349-366.
- BARR S., SHAW G., COLES T., PRILLWITZ J., 2010, *A holiday is a holiday. Practicing sustainability, home and away*, „Journal of Transport Geography”, 18, s. 474-481.
- BECKEN S., 2007, *Tourists' perception of international air travel's impact on the global climate and potential climate change policies*, „Journal of Sustainable Tourism”, 15(4), s. 351-368.
- BEETON S., 2006, *Community development through tourism*, Landlinks Press, Collingwood.
- BERITELLI P., 2011, *Cooperation among prominent actors in a tourist destination*, „Annals of Tourism Research”, 38(2), s. 607-629.
- BORYS T., 2011, *Interdyscyplinarność ekonomii zrównoważonego rozwoju*, [w:] B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, s. 134-151.
- BRAMWELL B., LANE B., 2009, *Economic cycles, times of change and sustainable tourism*, „Journal of Sustainable Tourism”, 17(1), s. 1-4.
- BRAMWELL B., LANE B., 2013, *Getting from here to there. Systems change, behavioural change and sustainable tourism*, „Journal of Sustainable Tourism”, 21(1), s. 1-4.
- BUCKLEY R., 2012, *Sustainable tourism. research and reality*, „Annals of Tourism Research”, 39(2), s. 528-546.
- BUTLER R.W., 1999, *Sustainable tourism. A state-of-the-art review*, „Tourism Geographies”, 1(1), s. 7-25.
- BUTLER R.W., 2005, *Problemy miejsc recepcji ze zrównoważonym rozwojem*, [w:] R. Winiarski, W. Alejsiak (red.), *Turystyka w badaniach naukowych*, Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Kraków-Rzeszów, s. 35-48.
- BUZINDE C.N., MANUEL-NAVARRETE D., KERSTETTER D., REDCLIFT M., 2010a, *Representations and adaptation to climate change*, „Annals of Tourism Research”, 37(3), s. 581-603.
- BUZINDE C.N., MANUEL-NAVARRETE D., YOO E.E., MORAIS D., 2010b, *Tourists' perceptions in a climate of change. eroding destinations*, „Annals of Tourism Research”, 37(2), s. 333-354.
- CERON J., DUBOIS G., 2003, *Tourism and sustainable development indicators. the gap between theoretical demands and practical achievements*, „Current Issues in Tourism”, 6(1), s. 54-75.
- CHOJNICKI Z., 2008, *Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne*, [w:] J.J. Parysek, T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 21-36.
- Climate change and tourism. Responding to global challenges*, 2008, United Nations World Tourism Organization, United Nations Environment Programme, World Meteorological Organization (UNWTO-UNEP-WMO), UNWTO, Madryt.
- Climate change and tourism, Where will the journey lead?*, 2008, Deutsche Bank Research, Current Issues, Frankfurt n. Menem.
- COHEN S.A., HIGHAM J.E.S., 2011, *Eyes wide shut? UK consumer preceptions on aviation climate impacts and travel decisions to New Zealand*, „Current Issues in Tourism”, 14(4), s. 323-335.
- COHEN S.A., HIGHAM J.E.S., CAVALIERE C.T., 2011, *Binge flying. Behavioral addiction and climate change*, „Annals of Tourism Research”, 38(3), s. 1070-1089.
- DICKINSON J.E., ROBBINS D., FILIMONAU V., HARES A., MIKA M., 2013, *Awareness of tourism impacts on climate change and the implications for travel practice. A Polish perspective*, „Journal of Travel Research”, 52(4), s. 506-519.
- DICKINSON J.E., ROBBINS D., LUMSDON L., 2010, *Holiday travel discourses and climate change*, „Journal of Transport Geography”, 18(3), s. 482-489.
- DODDS R., 2007, *Sustainable tourism & policy implementation. Lessons from the case of Calviá, Spain*, „Current Issues in Tourism”, 10(1), s. 296-322.
- DODDS R., BUTLER R.W., 2009, *Inaction more than action barriers to the implementation of sustainable tourism policies*, [w:] S. Gössling, M. Hall, D.B. Weaver (eds.), *Sustainable tourism futures perspectives on systems, restructuring and innovations*, Routledge, Londyn-Nowy Jork, s. 43-57.
- DOMAŃSKI B., 2004, *Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2(16), s. 7-23.
- DOMAŃSKI R., 2005, *Samowzmacnianie rozwoju miast i regionów w gospodarce intensyfikującej wykorzystanie wiedzy. Wnioski z nowej teorii wzrostu endogenicznego*, „Przegląd Geograficzny”, 77(2), s. 131-138.
- DOMAŃSKI R., 2007, *Podtrzymywalność (trwałość) rozwój społeczno-gospodarczy w środowisku ziemskim jako problem integrujący nauki geograficzne i zespół nauk o Ziemi*, [w:] B. Ney (red.), *Aktualne i perspektywiczne problemy nauk o Ziemi i nauk górniczych*, Polska Akademia Nauk, Wydział VII, Warszawa, s. 172-209.
- DREDGE D., 2006, *Networks, conflict and collaborative communities*, „Journal of Sustainable Tourism”, 14(6), s. 562-581.
- DURYDZIWA M., KOWALCZYK A., KULCZYK S., 2010, *Definicja i zakres pojęcia „turystyka zrównoważona”*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 21-43.
- ELSASSER H., BÜRKI R., 2002, *Climate change as a threat to tourism in the Alps*, „Climate Research”, 20(3), s. 253-257.

- FILIMONAU V., DICKINSON J.E., ROBBINS D., REDDY M.V., 2011, *A critical review of methods for tourism climate change appraisal. Life cycle assessment as a new approach*, „Journal of Sustainable Tourism”, 19(3), s. 301–324.
- GOH C., 2012, *Exploring impact of climate on tourism demand*, „Annals of Tourism Research”, 39(4), s. 1859–1883.
- GÖSSLING S., 2009, *Carbon neutral destinations. A conceptual analysis*, „Journal of Sustainable Tourism”, 17(1), s. 17–37.
- GÖSSLING S., HAGLUNDB L., KALLGREN H., REVAHLB M., HULTMANB J., 2009, *Swedish air travellers and voluntary carbon offsets. Towards the co-creation of environmental value?*, „Current Issues in Tourism”, 12(1), s. 1–19.
- GÖSSLING S., HALL C.M., WEAVER D.B., 2009, *Sustainable tourism futures. Perspectives on systems, restructuring and innovations*, Routledge, Nowy Jork.
- GÖSSLING S., SCOTT D., HALL C.M., 2013, *Challenges of tourism in a low-carbon economy*, WIREs Clim Change, 4, s. 525–538.
- GÖSSLING S., SCOTT D., HALL C.M., CERON J.P., DUBOIS G., 2012, *Consumer behaviour and demand response of tourists to climate change*, „Annals of Tourism Research”, 39(1), s. 36–58.
- HALL C.M., 2010, *Changing paradigms and global change. From sustainable to steady-state tourism*, „Tourism Recreation Research”, 35(2), s. 131–144.
- HALL C.M., 2011, *Policy learning and policy failure in sustainable tourism governance. from first and second to third change order?*, „Journal of Sustainable Tourism”, 19(4–5), s. 649–671.
- HARES A., DICKINSON J., WILKES K., 2010, *Climate change and the air travel decisions of UK tourists*, „Journal of Transport Geography”, 18(3), s. 466–473.
- HIGHAM J., COHEN S.A., 2011, *Canary in the coalmine. Norwegian attitudes towards climate change and extreme long-haul air travel to Aotearoa / New Zealand*, „Tourism Management”, 32(1), s. 98–105.
- HUNTER C., 1997, *Sustainable tourism as an adaptive paradigm*, „Annals of Tourism Research”, 24(4), s. 850–867.
- HUNTER C., 2002, *Aspects of the sustainable tourism debate from a natural resources perspective*, [w:] R. Harris, T. Griffin, P. Williams (red.), *Sustainable tourism. A global perspective*, Butterworth-Heinemann, Burlington, s. 3–23.
- HUNTER C., GREEN H., 1995, *Tourism and the environment a sustainable relationship?*, Routledge, Londyn.
- IWICKI S., 1998, *Turystyka w zrównoważonym rozwoju obszarów pojeziernych*, Akademia Techniczno-Rolnicza, Bydgoszcz.
- JĘDRZEJCZYK I., 1995, *Ekologiczne funkcje i uwarunkowania turystyki*, Wyd. Śląsk, Katowice.
- JĘDRZEJCZYK I., 2000, *Nowoczesny biznes turystyczny. Ekostrategie w zarządzaniu firmą*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- JONES A., PHILLIPS M., 2011, *Disappearing destinations. Climate change and future challenges for coastal tourism*, CABI Publ., Wallingford.
- KIDOŃ E., 2002, *Zasady kształtowania uzdrowisk Beskidu Sądeckiego w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, rozprawa doktorska, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, (mps).
- KLINT L., WONG E., JIANG M., DELACY T., HARRISON D., DOMINEY-HOWES D., 2011, *Climate change adaptation in the Pacific Island tourism sector. Analysing the policy environment in Vanuatu*, „Current Issues in Tourism”, 15(3), s. 247–274.
- KOWALCZYK A. (red.), 2010, *Turystyka zrównoważona*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- KRZESIWO K., 2014, *Rozwój i funkcjonowanie stacji narciarskich w Karpatach Polskich*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- LANE B., 2009, *Thirty years of sustainable tourism drivers, progress, problems and the future*, [w:] S. Gössling, C.M. Hall, D.B. Weaver (eds.), *Sustainable tourism futures perspectives on systems, restructuring and innovations*, Routledge, Londyn–Nowy Jork, s. 19–32.
- LIU Z., 2003, *Sustainable tourism development. a critique*, „Journal of Sustainable Tourism”, 11(6), s. 459–475.
- MANNING T., 1999, *Indicators of tourism sustainability*, „Tourism Management”, 20(2), s. 179–182.
- MATEI E., 2011, *The ecotourism's development in the Romanian Carpathians' protected areas. Facts, figures and needs*, „Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography”, 5(2), s. 31–39.
- MCKERCHER B., PRIDEAUX B., CHEUNGA C., LAW R., 2010, *Achieving voluntary reductions in the carbon footprint of tourism and climate change*, „Journal of Sustainable Tourism”, 18(3), s. 297–318.
- MIKA M., 2014, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- MILLER G., RATHOUSE K., SCARLES C., HOLMES K., TRIBE J., 2010, *Public understanding of sustainable tourism*, „Annals of Tourism Research”, 37(3), s. 627–645.
- NIEZGODA A., 2006, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*, „Prace Habilitacyjne” 24, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- ONZ, 2007, *Indicators of Sustainable Development. Guidelines and Methodologies*, Nowy Jork.
- PANFILUK E., 2011, *Problemy zrównoważonego rozwoju w turystyce*, „Ekonomia i Zarządzanie”, 3(2), s. 60–72.
- PATTERSON T., BASTIANONI S., SIMPSON M., 2006, *Tourism and climate change. Two-way street, or vicious/virtuous circle?*, „Journal of Sustainable Tourism”, 14(4), s. 339–348.
- PAWLUSIŃSKI R., MIKA M., FARACIK R., 2008, *Plan rozwoju i zarządzania turystyką w regionie Babiej Góry*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- PEETERS P., DUBOIS G., 2010, *Tourism travel under climate change mitigation constraints*, „Journal of Transport Geography”, 18(3), s. 447–457.
- PEETERS P., GÖSSLING S., LANE B., 2009, *Moving towards low-carbon tourism. Opportunities for destinations and tour operators*, [w:] S. Gössling, C.M. Hall, D. Weaver (red.), *Sustainable tourism futures*, Routledge, Londyn, s. 240–257.
- PERRY A., 2006, *Will predicted climate change compromise the sustainability of Mediterranean tourism?*, „Journal of Sustainable Tourism”, 14(4), s. 367–375.
- POSKROBKÓ B. (red.), 2011, *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- PTASZYCKA-JACKOWSKA D., 1993, *Kształtowanie stref ochronnych przyrodniczych obszarów ochronnych*, Wyd. Instytutu Kształtowania Środowiska, Warszawa, Kraków.
- REDDY V., WILKES K., 2013, *Tourism, climate change and sustainability*, Routledge, Abingdon.
- ROGALL H., 2010, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań.
- ROSS S., WALL G., 1999, *Ecotourism. towards congruence between theory and practice*, „Tourism Management”, 20(6), s. 123–132.
- SAARINEN J., 2006, *Traditions of sustainability in tourism studies*, „Annals of Tourism Research”, 33(4), s. 1121–1140.
- SCHIANETZ K., KAVANAGH L., 2008, *Sustainability indicators for tourism destinations. A complex adaptive systems approach using systemic indicator systems*, „Journal of Sustainable Tourism”, 16(6), s. 601–628.
- SCOTT D., 2011, *Why sustainable tourism must address climate change*, „Journal of Sustainable Tourism”, 19(1), s. 17–34.
- SCOTT D., HALL C.M., GÖSSLING S., 2012, *Tourism and climate change. Impacts, mitigation and adaptation*, Routledge, Londyn.

- SCOTT D., SIM R., SIMPSON M., 2012, *Sea level rise impacts on coastal resorts in the Caribbean*, „Journal of Sustainable Tourism”, 20(6), s. 883–898.
- SHARPLEY R., 2000, *Tourism and sustainable development. exploring the theoretical divide*, „Journal of Sustainable Tourism” 8(1), s. 1–19.
- SHARPLEY R., 2002a, *Sustainability. A barrier to tourist development?*, [w:] R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *Tourism and development. Concepts and issues*. Channel View Publ., Clevedon, s. 319–337.
- SHARPLEY R., 2002b, *The consumption of tourism*, [w:] R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *Tourism and development. Concepts and issues*. Channel View Publ., Clevedon, s. 300–318.
- STABLER M.J., 1997, *Tourism and sustainability. principles to practice*, CAB Intern., Wallingford.
- STEIGER R., 2012, *Scenarios for skiing tourism in Austria. integrating demographics with an analysis of climate change*, „Journal of Sustainable Tourism”, 20(6), s. 867–882.
- STEIGER R., MAYER M., 2008, *Snowmaking and climate change. future options for snow production in Tyrolean ski resorts*, „Mountain Research and Development”, 28(3/4), s. 292–298.
- Tourism. *Investing in the green economy*, 2011, [w:] United Nations World Tourism Organization (UNWTO) and United Nations Environment Program (UNEP), *Towards a Green Economy*, UNEP, Genewa, s. 409–447.
- UNEP, 2011, *Towards a green economy. Pathways to sustainable development and poverty eradication – a synthesis for policy makers*.
- UNWTO, 2004, *Indicators of sustainable development for tourism destinations. A guidebook*, World Tourism Organization, Madryt.
- WEAVER D.B., 2006, *Sustainable tourism. Theory and practice*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Burlington.
- WEAVER D.B., 2009, *Reflections on sustainable tourism and paradigm change*, [w:] S. Gössling, C.M. Hall, D.B. Weaver (eds.), *Sustainable tourism futures perspectives on systems, restructuring and innovations*, Routledge, Londyn–Nowy Jork, s. 33–40.
- WHEELER B., 1993, *Sustaining the ego*, „Journal of Sustainable Tourism”, 1(2), s. 121–129.
- ZAWILIŃSKA B., 2010, *Możliwości rozwoju turystyki w parkach krajobrazowych Karpat Polskich w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, „Monografie i Prace Doktorskie”, 10, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków.
-